

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ PARALEL İŞLƏNƏN BİTKİ ADLARI XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və türk dillərində paralel işlənən bitki adları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycan və türk dilləri oğuz qrupu türk dillərinə aid olub leksik baxımdan böyük oxşarlıqlara malikdir. Bitki adları bu iki dilin ortaq söz ehtiyatında xüsusi yer tutur və dillərarası leksik paralelliyin mühüm göstəricilərindən biridir. Bir çox bitki adları hər iki dildə fonetik və semantik baxımdan eynidir və ya bir-birinə yaxındır. Məqalədə məqsəd paralel işlənən bitki adlarında ortaq və ya fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müxtəlif adlandırmaların yaranmasında regional xüsusiyyətlər və digər dillərlə (ərəb, fars, rus və s.) olan təmaslar mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan və türk dillərində paralel işlənən bitki adlarının sistemli şəkildə müqayisə olunmasından ibarətdir. Bitki adlarının müqayisəli təhlili Azərbaycan və türk dillərinin tarixi inkişafını və mədəni əlaqələrini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan və türk dilləri, bitki adları, leksik paralellik*

Azərbaycan və türk dili eyni dil ailəsinə – Oğuz qrupu Türk dillərinə mənsub olmaqla yanaşı, tarixi, mədəni və leksik fondu baxımından da bir-birinə çox yaxındır. Bu yaxınlıq müxtəlif sahələrdə, o cümlədən bitki adlarında da özünü göstərir. Xalqın gündəlik həyatında, təbiətlə olan münasibətində mühüm yer tutan bitki adları zamanla dilin lüğət tərkibində sabitləşmiş, bəzi hallarda isə müxtəlif regionlarda fərqli formalarda qorunub saxlanılmışdır.

Bitki adlarının paralel şəkildə işlənməsi bu dillərin ortaq köklərə və tarixi bağlara sahib olduğunu göstərən mühüm leksik göstəricilərdən biridir. İki dil arasındakı hədsiz yaxınlığı və leksik paralelliyi nəzərə çatdırmaq istəyən M.Ergin yazır: “Azərbaycan və Osmanlı türkcələri ayrı-ayrı yazı dilləri deyil, əslində eyni yazı dilinin iki qolda – biri Osmanlı coğrafiyasında, digəri isə Azərbaycan ərazisində inkişaf etmiş formalarıdır” [Ergin:81, s. 8].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda bitkilərin adları hər iki dildə eyni və ya yaxın fonetik formaya malikdir, lakin bəzi hallarda fərqli adlandırmalar da müşahidə olunur ki, bu da həm dilin daxili inkişafı, həm də digər dillərlə (ərəb, fars, rus və s.) təmas nəticəsində yaranmışdır.

Əgər ana Türkcədə işlənən bütün bitki adlarını bir yerə toplasaq, qədim türklərin məskunlaşdıqları ərazilərin sərhədlərini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunu sadəcə *qamış* sözünə tətbiq edək: *kamış* (türk) – qamış (Azərbaycan) – *qamyç* (qazax) – *qemiş* (özbək) – *qamış* (Kırım tatarları) – *qomuş* (uygur) [Takhirova:2022, s.1]. Buradan da görüldüyü kimi, Türkiyədən tutmuş Çinə qədər türk xalqlarının məkanı olduğu faktı ortaya çıxır və təbii ki, bu ərazilərdə bitən minlərlə yabani və mədəni bitki adlarının böyük qisminin türk mənşəli olması da danılmaz fakt olaraq qalır.

* Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrası, dosent. Email: zeymurlu@beu.edu.az

Bitki adları yalnız müəyyən botanik xüsusiyyətləri əks etdirmir. Onlar hər bir dilin lüğət tərkibində özünəməxsus bir qat təşkil etməklə yanaşı, insanların iqtisadi və mədəni fəaliyyəti, bitkilər aləmi haqqında baxışları, gündəlik müşahidələri, qədim ənənələri və inanclarını da əks etdirir. İnsanların bitkilər aləmi ilə daim təmasda olması bitkilərin adlandırılmasına birbaşa təsir göstərmişdir.

Bu araşdırmada Azərbaycan və türk dillərində paralel işlənən bir sıra bitki adları müqayisəli şəkildə təqdim olunur. Fikrimizcə, belə müqayisəli təhlil qohum dillərdə mənanın dərinə yönəlmiş onomastik sinonimlik reallığını da ortaya çıxarır. Çünki “anlamanın mənası sinonim kəlmələr kimi fikrin aydın izahına xidmət edir. Bu mülahizəni onomastik vahidlər və onların təsvirinə, açmasına xidmət edən ifadələrin təmsalında daha aydın görmək olar” [Гаджиева: 2020, s.44]. Məqsəd – qohum dillərin onomastik sistemində leksik-semantik zənginliyi göstərmək, bitki adlarının ortaq və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, iki qardaş xalqın dilində bu sahədəki ortaq mədəni mirası üzə çıxarmaqdır.

Hər iki dildə mövcud olan bitki adları.

Azərbaycan və türk dillərində istənilən qədər hər iki dil üçün həm semantik, həm quruluş baxımından eyni olan leksik vahid nümunə göstərmək olar. Bu mənada bitki adlarını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Buraya həm yabani, həm də mədəni sayılan bitki adları daxildir.

Bitki adları dilin insanların mifik dünyagörüşünü əks etdirən leksik qatıdır. Ona görə də bitki aləminin mənərəsinə nəzər salsaq, heyvanlarla, quşlarla, insanın orqanları ilə bağlı bitki adlarına təsadüf edərək. Lakin bu dərin və hərtərəfli tədqiqat tələb edən bir iş olduğundan bu məqalədə sadəcə bir neçə bitki adının hər iki dildə işlənmə formalarına, fonetik biçimlərinə, türk dillərində yayılma arealına, formalarına və mümküm olduqca etimoloji izahına toxunmağa çalışdıq.

Yovşan

Türk və Azərbaycan dillərində mənə və şəkil baxımından paralel işlənən bitki adlarından biri *yovşandır*. *Yovşan* türk mənşəli sözdür. Orta əsr yazılı abidəmiz olan “Divanu Lügat-it–Türk”də *yapçan* (يَچان) və «yavçan» (يَفجان) formalarında əksini tapır [Kaşgarlı:1986,s.744,761]. Orta əsrlərdən bəri türk dillərində istifadə olunur. Bu söz Azərbaycan dilində *yovşan*, türkmən dilində *yovşan*, başqırd dilində *yuşan*, qumuq dilində *yuvşan*, noqay dilində *yuvsan*, qazax dilində *jusan*, qırğız dilində *juuşan*, özbək dilində *yavşon*, tuva dilində *çaşpan*, xələc dilində *avşān* formalarında qeydə alınmışdır.

Azərbaycanda yovşanın 16 (bəzi məlumatlara görə 42) növü yayılmış, *tərxun* adlanan bir növü isə becərilir.

Bu söz müasir türk dilində həm *yavşan*, həm də *pelin* kimi işlənməkdədir. *Pelin* forması türk dilinə bolqarcadan keçmişdir [<https://sozluk.gov.tr/>].

Quzuqulağı

Azərbaycan dilində *turşəng* və ya *quzuqulağı* adlanır. Quzuqulağı latın dilində *Stachys Byzantinadır*. Bu bitki davamlı quruluşu və az qulluq tələbi səbəbilə landsaft dizaynlarında seçilən bitkilərdəndir. Quzuqulağı, quraqlığa və yüksək temperaturlara qarşı davamlıdır, bu da onu müxtəlif iqlim şəraitinə uyğun hala gətirir.

Quzuqulağı, Lamiaceae (dəvədabani) fəsiləsindən olan bitki sayılır. Bitkinin bənzərsiz quruluşu həm landsaft dizaynlarında, həm də tibbi istifadələr üçün dəyərlidir. Bu bitki, quraqlıq şəraitinə davamlı olduğu üçün fərqli iqlimlərdə yetişdirilə bilər. Bundan əlavə, torpağın tənzimlənməsi üçün də olduqca faydalıdır [<https://www.medicalpark.com.tr/kuzuqulagi-faydalari/hg-3234>].

Quzuqulağı bitkisi *quzu* və *qulaq* sözlərindən düzələn, başqa sözlə isim+isim tərkibli mürəkkəb sözdür. Bitkinin yarpaqlarının formasına görə xalq arasında belə adlandırılmasına şübhə yoxdur.

Əməköməci

Digər adı *balba* olan əməköməcinin çox zəngin tərkibi vardır. Xalq təbabətində tərkibində çox miqdarda selik olduğundan ağciyər xəstəliklərində bəlgəmgətirici kimi istifadə olunur. Eyni zamanda həmin selikli maddələr gastrit, mədə-bağırsaq yaraları zamanı yaranın üzərini bürüyür və sağalmasını sürətləndirir. Bu məqsədlə əməköməcinin dəmləməsi içilir. Əməköməci bitkisinin tərkibində olan malvin adlı maddə çox güclü mikrob və bakteriya öldürücü xüsusiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilinin Oğuz, Şəki, Zaqatala şivələrində “əməköməci” mənasında *balba* sözü işlənir [Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti:2007, s.37].

Türk dilində bu bitki *ebegümeci* adlanır [https://sozluk.gov.tr/]. Türk dili şivələrində şivələrində *gömeç* “əməköməci” mənasındadır [Derleme Sözlüğü VI:1993, səh.2148].

Keşniş

Azərbaycan dilində *keşniş*, türk dilində isə *kişniş*, *kinzi* ya da *aşotu* adlanan bu bitki cətirçiyəklilər (Apiaceae) ailəsindən olub, yarpaqları cəfəriyə oxşayır. Bu bitkinin ədviyyat kimi istifadə olunan toxumuna azərbaycanlılar *keşniş toxumu*, türklər isə *kişniş* deyirlər.

Keşniş sözü hər iki dilə fars dilindən keçmişdir. Fars dilində: “گشنیز” (geşniz) formasında işlənir [Farsca-azərbaycanca lüğət: 2007, s.493]. Farsca “geşniz” forması çox güman ki, İranın Orta əsr dövründən qalıb və sonradan Azərbaycan türkcəsinə fonetik dəyişikliklə “keşniş” kimi keçmişdir.

Türk dilində işlənən *kinzi* forması isə Gürcü dilindəki "kindzi"den (ქობძი) alınmışdır. *Kinza* formasında rus dilində işlənir [Rusca-Azərbaycanca lüğət:1982,s.529]. Keşnişin vətəni Aralıq dənizi ölkələridir. Cənub-qərbi Asiya və Şimali Afrikada da yetişir [https://www.etimolojiurkce.com/kelime/geven].

Kəklilotu

Kəklilotu türk dilində *kekik* adlanır. Uzun ömürlü bitkidir. Lamiaceae ailəsinə daxildir. Lamiaceae ailəsi, daha çox "mint ailəsi" olaraq məlumdur, çoxillik bitkiləri əhatə edən bitki ailəsidir. Bu ailəyə daxil olan bitkilər geniş çeşidə malikdir və dünyada çox yayılmışdır. Lamiaceae ailəsindəki bitkilər adətən aromatik qoxuları ilə tanınır və çoxu mətbəx bitkiləri, dərman bitkiləri və ya bəzək bitkiləri olaraq istifadə edilir. Lavanta, rozmarin, nanə, adaçayı, reyhan və melisa kimi məşhur bitkilər də bu ailəyə daxildir. Lamiaceae ailəsinin bitkiləri həmçinin şəfalı xüsusiyyətlərə malik olub müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir.

Kəklilotunun yetişmə mövsümü bahardan payıza qədərdir, 200-dən çox növü vardır, ən çox yayılmış növü *Thymus vulgaris*, yəni *adi kəklilotudur*.

Kəklilotu, dünya miqyasında bir çox ölkədə fərqli iqlim zonalarında bitir və ya yetişdirilir. Bu bitki arıların ən çox şirə topladığı bitkilərdəndir. Kəklilotu tarlalarında qoyulan bal arısı pətəkləri, bənzərsiz dadı olan yüksək keyfiyyətli bal istehsal edir. Kəklilotu balı birinci dərəcəli ballardan sayılır və qiyməti hər zaman yüksəkdir.

Türkiyədə kəklilotunun aşağıdakı növləri vardır:

- **İzmir kəklilotusu:** Xalq arasında *bilyəli kəklilotu*, *pendir kəklilotusu*, *qovurma kəklilotusu*, *daş kəklilotusu* adları ilə tanınır. Ən çox ixrac olunan İzmir kəklilotusu adətən əczaçılıqda istifadə olunur.

Bilyəli kəklikotu, kəklikotunun xalq arasında işlənən adlarından biridir. “Bilyəli” adlandırılmasının səbəbi, bu kəklikotu növünün çiçək başlıqlarının və toxumlarının kiçik, yumru və top şəkildə (bilyə kimi) olmasıdır.

• **İstanbul kəklikotusu:** Xalq arasında *qara kəklikotu* olaraq tanınır. Ədviyyat və çay hazırlanmasında istifadə olunur. Həmçinin bitkiləri zərərvericilərdən qorumaq məqsədilə də istifadə edilir.

• **Toka kəklikotusu:** Dünyada yalnız Türkiyənin İspartanın vilayətinin Sütçülər bölgəsində yetişir. *Sütçülər kəklikotusu* adı ilə tanınan *Toka kəklikotusu* Avropa, Hindistan, ABŞ, Kanada kimi ölkələrə ixrac olunur.

• **Ağ kəklikotu (Alanya kəklikotu):** *Alanya kəklikotusu* kimi məlumdur. Tərkibindəki karvakrol maddəsi ilə ağciyər xərçənginin müalicəsində istifadə olunan bu kəklikotu əsasən yağ formasında istehlak edilir.

• **Dağ kəklikotusu:** *Suriya kəklikotusu* kimi də məlumdur. Dağlarda və qayalıq yerlərdə təbii şəkildə yetişir.

Türkiyədə kəklikotunun qeyd olunan növlərindən başqa *Aralıq dənizi kəklikotusu*, *tarla kəklikotusu*, *yabani kəklikotu* kimi digər növləri də yetişir [Başer Can:2001,s.74-77].

Kəklikotu sözü *kəklik* və *ot* sözlərindən yaranmış mürəkkəb sözdür. Kəklik, dağlıq ərazilərdə yaşayan quşun adıdır. Etimoloji baxımdan “*kəklik quşunun otu*”, yəni kəkliklərin sevdiyi, otladığı və ya yaşadığı yerlərdə bitən ot mənasını daşıyır.

Bir sıra mənbələrdə, daha doğrusu, xalq arasında bu otun ətri və dadı kəklik quşunun ətinə dad qatan otlardan olduğu üçün bu adla adlandırıldığı söylənilir.

Kəklikotu xalq təbabəti bitkilərinə aid edilir: Kəkotu (is.) – kəklikotu (İrəvan). (n.)-thyme (İrevan) [Qəmbərova:2022,s.125].

M.Özden *andız*, *çəmənotu*, *kabak*, *dağ soğanı*, *soğan*, *sarımsak*, *yarpuz*, *yüzerlik* kimi onlarca, yüzlerce bitki adının “Divanü lüğət-it -türk”də qeydə alındığını göstərir ki, həmin sözlər bu gün hər iki dilin leksik fondunda öz əksini tapmaqdadır [Özden:2024, s.602-619].

Bamyə

Azərbaycan dilinin cənub dialektlərində təsadüf edilən *bamiyə* bitki adına türk dilində *bamya* şəkildə təsadüf edilir. Azərbaycan dilinin Ağdam, Ağdərə, Xocavənd, Şuşa şivələrində “nanə qoxulu, yeməli yabani bitki adı” mənasında işlənən ətotu bitkisi türk ədəbi dilində “ət yeməklərinə tökülən ətirli bitki” mənasını ifadə edir [Teymurlu: 2020, s.60].

Gəvən // Gəyan

Qədim türk abidələrində təsadüf edilən *geven* bitki adı Azərbaycan dilinin Ağbaba, Kürdəmir, Təbriz, Ordubad şivələrində aşkar edilib. Qəvən, yabani bitki adıdır. Yağından dərman kimi istifadə olunur. Gevenin südündən saqqız əldə edilir [Teymurlu:2020,s.61]. “Cəmi-ül Fürs” əsəri bu bitki adının işləndiyi ilk yazılı mənbə hesab edilir. Türk dilçilərindən sözün “çeynəmək” mənasındaki *kövşəmək // gevşemek* feili və +gan leksik şəkliçisi vasitəsilə düzəldiyi fikrini qəbul edənlər də vardır [<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/geven>].

Azərbaycan və türk dillərində bitki adlarının müqayisəli təhlili göstərdi ki, hər iki dil arasında bu sahədə leksik paralellik mövcuddur. Xüsusilə meyvə-tərəvəz, ədviyyat və yeməli bitkilərlə bağlı adlar arasında bir çox ortaqlar və ya fonetik baxımdan yaxınlıq müşahidə olunur. Bu, iki xalqın ortaqlar etnoqrafik və dil tarixi, oxşar iqlim və coğrafi şəraitdə formalaşmış həyat tərzilə sıx bağlıdır.

Leksik paralelliyin əsas səbəblərindən biri bu dillərin eyni dil ailəsinə mənsub olması və uzun əsrlər boyunca qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməsidir. Bununla yanaşı, bəzi bitki

adlarında fərqliliklərin yaranması da müşahidə olunmuşdur. Bu fərqliliklər daha çox alınma sözlər, regional dialekt fərqləri və digər dillərin təsiri ilə izah oluna bilər.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edildi ki, bu paralel və fərqli leksik vahidlər yalnız dilin deyil, eyni zamanda mədəniyyətin və xalq təbabətinin də daşıyıcılarıdır. Bu baxımdan, bitki adlarının müqayisəli öyrənilməsi həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir. Zənnimizcə, hər iki ölkənin florasındakı özünəməxsusluqla yanaşı, eyniliyin də olması gələcək tədqiqatlarda daha geniş ərazi və dialekt materialları əsasında müqayisələr aparılmasına, terminoloji uyğunluqların sistemləşdirilməsinə və bu sahədə vahid leksik baza yaradılmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 səh.
2. Başer Can K.H. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 2001, 402, s.74-77
3. Derleme Sözlüğü VI.G.2-ci baki."Ankara Üniversitesi Basımevi", Ankara, 1993.
4. Ergin M. *Azeri Turkcesi*, 2.b., İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1981.
5. Farsca-azərbaycanca lüğət. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 640 səh.
6. Гаджиева Т.И. ARTISTIC THINKING AND LANGUAGE AS A METALINGUISTIC PROBLEM // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)* #2(54), 2020, 43-46.
7. Qəmbərova Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin xalq təbabəti leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 214 səh.
8. Kaşgarlı M. *Divanü lüğat-it-türk dizini*. Endeks.Türk Dil Kurumu, Ankara, 1986.
9. Özden M. Türkçenin ilk sözlüğünde kullanılan bitki adlarının günümüz Anadolu ağızlarındaki izdüşümləri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2024, №3, s-602-619.
10. Rusca-Azərbaycanca lüğət. I c., "Maarif", Bakı, 1982,
11. Takhirova R. *Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde bitki adlarının karşılaştırılması (yüksek lisans tezi)*, Bursa, 2022.
12. Teymurlu Z. *Azərbaycan dilinin dialekt leksikası*. "BMU", Bakı, 2020, 122 səh.
13. *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, 10. baskı, s.1189.
14. <https://sozluk.gov.tr/>
15. <https://www.medicalpark.com.tr/kuzu-kulagi-faydolari/hg-3234>
16. <https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/ebegumecinin-faydolari-nelerdir-blog>
17. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/geven>

PLANT NAMES USED IN PARALLEL IN AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES ABSTRACT

The article investigates plant names that are used in parallel in the Azerbaijani and Turkish languages. Azerbaijani and Turkish both belong to the Oghuz branch of the Turkic languages and share significant lexical similarities. Plant names hold a special place in the shared vocabulary of these two languages and are important indicators of lexical parallelism between them. Many plant names are phonetically and semantically identical or similar in both languages. The aim of the article is to identify the common or differing features of these parallel plant names. Regional characteristics and contact with other languages (Arabic, Persian, Russian, etc.) have played an important role in the development of various naming conventions.

The scientific novelty of the research lies in the systematic comparison of plant names used in parallel in Azerbaijani and Turkish. The comparative analysis of plant names is significant for understanding the historical development and cultural relations between the Azerbaijani and Turkish languages.

Keywords: *Azerbaijani and Turkish languages, plant names, lexical parallelism*

ПАРАЛЛЕЛЬНО ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются названия растений, параллельно употребляемые в азербайджанском и турецком языках. Азербайджанский и турецкий языки принадлежат к огузской группе тюркских языков и обладают значительным лексическим сходством. Названия растений занимают особое место в общем словарном запасе этих двух языков и являются одним из важных показателей межъязыковой лексической параллельности. Многие названия растений в обоих языках идентичны или близки друг другу в фонетическом и семантическом плане. Цель статьи заключается в определении общих и отличительных особенностей параллельно употребляемых названий растений. В формировании различных наименований важную роль сыграли региональные особенности, а также контакты с другими языками (арабским, персидским, русским и др.).

Научная новизна исследования заключается в системном сравнении параллельно употребляемых названий растений в азербайджанском и турецком языках. Сравнительный анализ названий растений важен для изучения исторического развития и культурных связей азербайджанского и турецкого языков.

Ключевые слова: *Азербайджанский и турецкий языки, названия растений, лексическая параллельность.*